

Segítő életmódra nevelés

Az emberek, a közösségek (csoportok, intézmények, társadalmak stb.) közötti viszonyok, kapcsolatok a szociális viselkedésben megnyilvánuló szociális kölcsönhatások. A szociális kölcsönhatást az aktuális szociális helyzet, a szociális értékrend és a szociális képességek határozzák meg. A szociális értékrend mindazoknak az értékeknek az összessége, rendszere, amelyek az aktuális helyzetekben a szándéktalan/szándékos döntések viszonyítási alapjai.

A szociális értékrend fejlettsége attól függ, hogy mennyire van tekintettel az egyén a másik ember és a csoport, a csoport a másik csoport, a társadalom a másik társadalom, az emberi nem létérdekeire, mennyiben szolgálja azokat. Ettől függően beszélünk negatív (antiszociális, aszociális) és pozitív (proszociális, altruisztikus) értékekről, értékrendről. Az egyén szociális értékrendje öröklött és tanult szociális motívumok készleteinek hierarchikus rendszere. A szociális viselkedés a szociális képességek által valósul meg. A szociális képességek szociális komponensek készleteiből szervezik az aktuális helyzetnek megfelelő viselkedést. Az egyén szociális viselkedésének hatékonysága, eredményessége szociális képességeinek kiépültségétől és kreativitásától függ.

A segítő életmódra nevelés a szociális értékrendek megismerésének, a pozitív értékrend elfogadásának és az e szerinti viselkedés, magatartás elsajátításának, a szociális képességek kiépülésének, kreativitásuk növekedésének elősegítését jelenti.

Ahhoz, hogy a segítő életmódra nevelés tartalmait pedagógiai programmá alakíthassuk, nevelő munkánkat ennek megfelelően eredményesen végezhessük, célszerű megismerkedni a szociális kompetenciával mint a szociális viselkedés megvalósulásának pszichikus eszközzrendszerével és fejlődésének alapvető jellemzőivel. Ezeknek az ismereteknek a birtokában térhetünk rá az egyéni szociális értékrend (motívumrendszer) és a szociális képességrendszer fejlesztési feladatainak ismertetésére.

Szociális kompetencia

A szociális viselkedés egy sajátos pszichikus rendszer fejlettségétől függő szinten válik lehetővé, valósulhat meg. Ezt a pszichikus rendszert szociális kompetenciának nevezzük, amely mai tudásunk szerint legjobb közelítéssel a komponensrendszer-elmélet alapján modellezhető. Ennek értelmében a szociális kompetencia öröklött és tanult komponensek (szociális motívumok, hajlamok, szokások, készségek, minták, ismeretek) készleteivel rendelkezik. A szociális kompetencia fejlődésének kiinduló feltétele a szociális komponenskészletek gyarapodása. A szociális viselkedés a meglévő komponensek aktiválásával, azokból szükség szerint aktuális összetételek (komponensek) létrehozásával szerveződik az egyéni szociális értékrend alapján és a szociális képességrendszer által. Az aktuális összetételek szerepüket betöltve lebomlanak vagy új komponensként tárolódnak (rögzülnek). A szociális kompetencia ennek értelmében komponens-aktiváló (replikatív), komponensképző (adaptív) és önfejlesztő (tanuló) rendszer.

Mindebből következően a nevelés, a fejlesztés feladata kettős: a szociális kompetencia komponenskészleteinek gyarapítása, valamint a pozitív egyéni értékrend és a képességrendszer kiépülésének, kreativitásuk növekedésének segítése.

Ahhoz, hogy e feladatokat pedagógiai programmá szervezhessük, ismernünk kell a szociális komponenskészletek fontosabb fajtáit, azok sajátosságait, működését és funkcióját, valamint az egyéni szociális értékrendet mint motívumrendszert és a szociális képességrendszert. Továbbá ismernünk kell a szociális kompetencia fejlődésének, vagyis a komponenskészletek gyarapodásának, az értékrend, a képességek elsajátításának, kiépülésének, kreativitásuk növekedésének a sajátosságait. Ez az alfejezet a szociális kompetencia átfogó ismertetését szolgálja.

Sajátos szociális értékrendek és a globális szociális értékrend

A csoporttársadalmakban sok tízezer éven át a csoport értékrendje és az egyén értékrendje gyakorlatilag azonos volt, nem terjedt túl az egyes csoportokon. A tömegtársadalmak létrejöttével a társadalmak kohézióját létrehozó sajátos értékrendek alakultak ki, amelyek lehetővé tették az egyének, valamint a társadalom kisebb csoportjainak, egységeinek viszonylagos önállóságát, az általánostól eltérő értékrendjük létezését, amennyiben azok nem ütköztek az ország, a birodalom általános értékrendjével, érdekeivel. Századunk második felében bontakoznak ki azok a globalizációs folyamatok, amelyek az emberi nem egészére kiterjeszkedő globális értékrend kialakulását eredményezhetik. Az integráció, a globalizáció folyamatai, a kultúrák egymásba hatolása, a népességek iskolázottságának, műveltségének gyors fejlődése azzal a következménnyel jár, hogy egy-egy országon belül sokféle értékrend él együtt. Egyetlen sajátos értékrend egyre kevésbé alkalmas arra, hogy a különböző érdekek és értékrendek konfliktusait kezelje.

Az integrációs, globalizációs folyamatoknak ugyanakkor pozitív fejleményei is vannak. A nevelés szempontjából pozitív fejlemény például, hogy megindult a globális értékrend kialakulása. Mindazok a szervezetek és mozgalmak, amelyek az egész emberi nem érdekeit szolgálják, olyan globális értékeket követve működnek, amelyek ugyanakkor nem kérdőjelezik meg a sajátos értékrendek létét, szerepét (kivéve az antiszociális eszméket). Viszonylag gyorsan halad a globális értékek kodifikálása is. A nevelés szempontjából ilyen az emberi jogok és a gyermeki jogok deklarációja, amelyeket egyre több ország iktat törvénybe. A globális értékrend kialakulásának kezdeti lépései és eredményei az értékrend teljes hierarchiájának kiépülési folyamatát jelzik, ami az emberiség talán legjelentősebb fejleménye lesz, ha sikerül túlélni az ezzel együtt járó bomlási folyamatokat.

Az egyén, a közösség (csoport, nemzetiség, nemzet, ország, régió) és az emberiség teljes hierarchiáját átfogó hierarchikus értékrend kialakulása azt jelenti, hogy létrejön egy olyan globális értékrend, amely az egyén és az emberi nem létének, túlélésének legáltalánosabb érdekeit fejezi ki. Ez az értékrend rendkívül gazdag sokféleséget tesz lehetővé az egyének és a különböző csoportosulások számára; és csak az egyén és az emberi nem létérdekeit veszélyeztető eszmékkel, magatartásokkal áll szemben. Minden más a sajátos értékrendek hatáskörébe tartozik.

A globális értékek egyben a legmélyebb egyéni érdekek is, a globális értékrend minden ember, csoport, nemzet sajátos értékrendjének magját, alapját képezheti. Amikor tehát a nevelés tartalmáról gondolkodunk, akkor célszerű különbséget tenni a globális és a sajátos tartalmak között. A globális tartalmak a nevelés alapjai lehetnek, ebbe épülhetnek be az egyének, a csoportok, a nemzetek, társadalmak sajátos értékrendjének tartalmai.

A probléma abból adódik, hogy a globális értékrend még csak kialakulóban van, a globális tartalmak még nem kellően feltártak, hogy a rivális sajátos értékrendek továbbra is általános érvényre törnek, ami szakadatlanul újratermelődő konfliktusok forrása. Nem tudatosult még eléggé, hogy a nevelés globális tartalmairól már ma is eleget tudunk ah-

hoz, hogy e tudás ismeretében kezdeti segítséget kapjunk a nevelés tartalmainak, követelményeinek megválasztásához, az iskolai pedagógiai programok kidolgozásához.

Mielőtt a globális értékek szemléltetésére rátérnénk, föl kell tenni a kérdést: honnan származtathatók ezek az értékek, hogyan lehet eldönteni, hogy az adott érték minden ember létérdekeit szolgálja. A forrásokat illetően viszonylag egyszerű válasz adható: az emberek és a társadalmak működésének, viselkedésének gyorsan gazdagodó tapasztalataiból, ismereteiből. Sokkal súlyosabb az a probléma, hogy ebből az irdatlan tudástömegből mi módon lehet kiválasztani, feltárni a globális értékeket, amelyek ugyanakkor konkrétabbak a szokásos közhelyszerű általánosságoknál, mégis globális jelentőségűek. Erre a kérdésre nincsen kielégítő válasz. Mégsem reménytelen a feladat. Ugyanis a globális szemléletmód a kutatásokban is növeli az integrációs törekvéseket, amelyek elősegítik a globális jelentőségű ismeretek feltárását. A globalizálódás egyre növekvő direkt kutatása is hozzájárul a folyamatok lényegének megértéséhez. Továbbá léteznek és növekvő számban készülnek globális érvényű deklarációk, amelyek azt is alátámasztják, hogy a globális, az univerzális jelentőségű értékek feltárhatók; meggyőző globális érvényük pedig azt is jelzi, hogy az érvényesség problémája is megoldható.

Az értékrend az értékek hierarchikus rendszere; csúcán olyan érték áll, amely végső viszonyítási alapként, mértékként minden más értéket kontrollál. Ez érvényes a szociális értékrendekre is. Minden sajátos szociális értékrend ilyen. Kérdés, mi az az érték, ami a globális szociális értékrend meghatározója. Ez az érték a proszocialitás. A hatvanas évek végétől gyakorlati és elméleti okok miatt előtérbe került az egészséges személyiség pozitív sajátosságainak kutatása. Ennek a paradigmaváltásnak az altruizmus a központi problémája, témája. Az etológiai kutatások az aktuálisan észlelt helyzet által kiváltott altruisztikus viselkedés megfigyelését végezhetik. Az ember életében is alapvető jelentőségű az aktuális helyzet észlelése által involvált, elindított altruisztikus viselkedés (például vészhelyzetben segélynyújtás). Az ember azonban az aktuális helyzet involváló (az egyént érzelmileg érintő) hatása nélkül is kész és képes altruisztikus, morális viselkedésre. A táguló értelmezési tartomány megfelelő terminológiát igényelt. E célra a pozitív, a segítő és a proszociális viselkedés kifejezések terjedtek el. (A terminológiai letisztulás még nem zárult le, de a körvonalak eléggé egyértelműek. A „pozitív és a negatív viselkedés, személyiség” kifejezések a legátfogóbbak, de kevésbé használatosak, a „segítő, illetve a proszociális és a szociális, az antiszociális viselkedés, személyiség” terminusok széleskörűen elterjedtek. A köznyelvi „segítés” megnevezés inkább a gyakorlati területeken, a viselkedéssel, a készségekkel, a képességekkel kapcsolatban általános, illetve a „proszociális” műszóval stílári okok miatt szinonimaként működik. Az „altruizmus” egyre inkább az emberre vonatkoztatva is az involvált proszociális viselkedést jelöli.)

Annak köszönhetően, hogy a kutatások az önfeláldozó, önzetlenül adakozó, a helyzet által involvált altruizmus fogalmát kitágították, a proszocialitás a másik ember, a csoport és a másik csoport, a társadalom és a másik társadalom, az emberi nem túlélését, létfeltételeinek javulását szolgáló, segítő életmódként értelmezhető. A proszocialitásnak ez az átfogó tartalma nem azonos az együttműködéssel és nem feltételezi az önérdék és a csoportérdek érvényesítését szolgáló vezetés és versengés „feloldását”, szerepének csökkenését. Továbbá a proszocialitás átfogó fogalma magában foglalja a moralitást abban az értelemben, hogy a proszociális viselkedés erkölcsösnek, annak elmaradása, megkerülése, kijátszása erkölcstelennek minősül, bár jogilag általában nem szankcionálható. Ugyanakkor a jogszabályok megszegése, kijátszása szankcionálható és általában erkölcstelennek is minősül, de a jogszerű eljárás is lehet erkölcstelen, ha az szembekerül a fenti értelemben vett proszocialitással.

A szociális kompetencia proszociális értékrendje az érdekek olyan érvényesülését szolgálja, amely a másik ember, a csoport, a nemzet túlélését nem veszélyezteti, szükség

szerint az önérdék korlátozásával is segíti. A proszocialitás a szociális értékrend alapja. Nincs olyan sajátos pozitív szociális értékrend, amely a proszocialitással szemben állna, amellyel egymást kölcsönösen nem erősíthetnék.

A proszocialitás genetikai alapja a szülő gyermeke iránti proszocialitása. A csoporttársadalmakban, a legkülönbözőbb csoportokban ebből fejlődött ki az egyénegyen, az egyéncsoport proszociális értékrendje, majd a tömegtársadalmakban az egyéntársadalom, később az egyénnemzet/nemzetiség, ezeken belül a csoportok proszociális értékrendje. Az egyén és az emberi nem, valamint a társadalmak között azonban a múlt század végéig gyakorlatilag nem merült föl a proszociális viszony szükségessége, az egész emberi nem túlélésének problémája. Századunk második felében az egész emberi nem túlélésének gyakorlati kérdéseivel, problémáival szembesülünk. A globalizáció folyamatai ebből a szempontból azt jelentik, hogy a proszocialitás a nemzetiségek, nemzetek, országok, tömbök közötti kölcsönhatásokban is megjelenik. Ennek a reménye, igénye már ma is létezik, és az értelmetlen, kegyetlen konfliktusok sokaságának közepette terjed a fölismerés, hogy az emberi nem túlélése, létfeltételeinek javulása minden etnikum, nemzet, társadalom alapvető önérdékévé vált. Szabályozni, korlátok közé szorítani szükséges az etnikumok, a nemzetiségek, nemzetek, a társadalmak közötti érdekütközések kezelési módjait is. Megkezdődött a proszocialitás gyakorlati globalizálódása. Talán túléljük az átalakulási folyamatokat, amihez a nevelés is hozzájárulhat.

Miután hazánkban az állam által kötelezően előírt világnézetű nevelés megszűnt, mára két választás lehetősége alakult ki: sajátos értékrendeket nem követő (hibásan világnézetileg semlegesnek nevezett) nevelés az iskolák túlnyomó többségében, valamint a sajátos értékrend szerinti (világnézetű) nevelés az egyházi iskolákban és a vallásoktatás keretében. Mint minden leegyszerűsítő alternatíva, ez is súlyos következményekkel jár. A valamely sajátos értékrendet nem követő iskola kevéssé járul hozzá a felnövekvő generációk pozitív egyéni értékrendjének kialakulásához, aminek a káros következményeit nem szükséges részletezni. Ezzel szemben az egyedül üdvöztető, rivalizáló értékrendek (eszmék, ideológiák stb.) alapján (még a pozitív értékrendek esetén is) beszűkült, előítéletes személyiségek jöhetnek létre, mint a legkülönbözőbb mértékű és jellegű konfliktusok forrásai, megtestesítői.

A globális szociális értékrend elsajátításának és elfogadásának segítése megalapozhatja a sajátos egyéni értékrend kialakulását, illetve a sajátos értékrend szerinti nevelésben részt vevők látókörét kitágítva pedig csökkentheti a beszűkülés, az előítéletes személyiségek kialakulásának veszélyét. Egyszerűen a globális egyéni értékrend kialakulásának segítése nem harmadik lehetőség, hanem a sajátos egyéni, nemzetiségi, nemzeti, társadalmi szociális értékrendek közös, összekötő alapja.

A szociális kompetencia működése és komponenskészletei

A szociális kompetencia működését az egyéni szociális értékrend és a szociális képességrendszer szabályozza. A szociális magatartás, viselkedés az aktuális külső és belső hatások, az egyéni tudat (világtudat és éntudat) és a szociális kompetencia működésének eredőjeként valósul meg. Az egyéni tudat és a szociális kompetencia fejlettsége a spontán és szándékos szocializációtól, a neveléstől függ. A nevelés központi feladatai közé tartozik az egyéni tudat és a szociális kompetencia fejlődésének segítése. Az egyéni tudat fejlődésének segítése a következő fejezet témája. E helyen a szociális kompetencia működéséről, annak pszichikus feltételeiről/eszközéről lesz szó: a szociális kompetencia szabályozóiról (az egyéni szociális értékrendről és a szociális képességrendszeréről), valamint komponenskészleteiről (a szociális pszichikus komponensek alapvető fajtáiról). Mivel ebben a fejezetben csak egyéni szociális értékrendről és szociális képességrendszeréről, valamint szociális pszichikus komponensekről ejtünk szót, az egyszerűség érdekében az „egyéni”, a „szociális”, a „pszichikus” jelzőket általában elhagyhatjuk.



1. ábra

A szociális kompetencia működési modellje

Egyéni szociális értékrend

Az egyéni szociális értékrend motívumok hierarchikus rendszere. A motívumok alapvető fajtái, készletei a szociális hajlamok, attitűdök és meggyőződések. A szociális szokásokban és a mintákban (a pszichikus modellekben) az értékelést/döntést és a kivitelezést megvalósító komponensek szerves egységgé rögzültek. (Ez a magyarázata annak, hogy az 5. ábrán az értékrend és a képességrendszer metszetében találhatók.) Az értékrend szabályozó szerepe az aktuális hatások (ingerek) motívumok által történő értékelésével valósul meg. A motívumok pozitív (attraktív, kíváncsi, elfogadó), vagy negatív (avertív, nemkíváncsi, elutasító) „töltést”, viszonyulást képviselnek az öröklött hajlamokba, mechanizmusokba, tapasztalatokba, ismeretekbe épülve. A hatások, az ingerek aktiválják a megfelelő hajlamot, mechanizmust, tapasztalatot, ismeretet és a hozzájuk tartozó motívumokat (ha vannak ilyenek), amelyek pozitív vagy negatív jellegűtől függően megfelelő érzellemmel jelzik, hogy mi az aktuális érdek, és készítenek is ennek az érdeknek az érvényesítésére. Ez az érdekértékelés, vagyis annak tisztázása, hogy mit érdemes és mit nem érdemes tenni. A hatás, az inger egzisztenciális jelentőségétől függően az értékrend-hierarchia különböző szintjeit mozgósítja. Az érdekértékelés tudatlan/szándéktalan, illetve tudatos/szándékos szinten is működhet. A lényeg az, hogy az érdekértékelés, a döntés az egyén sajátos értékrendjétől függően jön létre. A szociális kompetencia működésének, a személyiség szociális viselkedésének szabályozását az értékrend az érdekértékeléssel, a döntéssel valósítja meg.

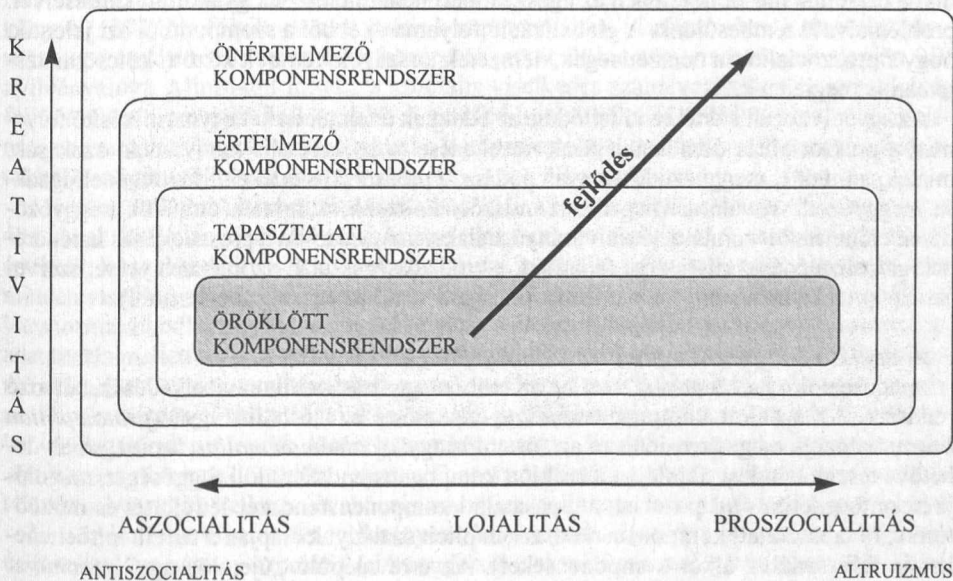
A gyakorlatilag végtelen sok és sokféle aktuális érdek önmagunk stabilizációját, védelmét, fejlődését szolgálja. Az önérdek tényleges, illetve gondolati szociális kölcsönhatás esetén szociális érdekviszonyként működik. A kutatások négy alapvető szociális érdeket különböztetnek meg. A közérdek a másik ember, a csoport, a nemzetiség, a nemzet, az emberi nem érdekeit figyelembe vevő, szükség szerint azt szolgáló, a pozitív, a proszociális motívumok alapján létrejövő aktuális késztetés, a proszociális, a segítő viselkedés alapja. A közös érdek olyan aktuális motiváció, amelynek hatására az önérdek csak akkor érvényesülhet, ha a másik fél, a többiek önérdeke is érvényesül. A közös érdek az együttműködést működteti. Az eltérő érdek a vezetővezetett viszonyban nyilvánul meg, amelyben a vezető érdeke, hogy a vezetett teljesítse az elvárásait, a vezetett pedig az, hogy ennek ellenértékét megkapja. Az érdeklütközés esetén a versengés (verseny, harc) által csak az egyik fél érdeke érvényesülhet.

Szociális képességrendszer

Az aktuális érdekek érzelmekkel készítetnek a kivitelezésre. A kivitelezés egyfelől a szociális kölcsönhatást szervező szociális kommunikáció képességével, másfelől a négyféle szociális érdeket érvényesítő képességgel valósul meg: a segítség, az együttműködés, a vezetés és a versengés képességével (lásd az 1. ábrát). Ezek a képességek alkotják a szociális képességrendszert, amely a szociális kompetencia működésének alapvető szabályrendszere, a szociális viselkedés szervezője, lebonyolítója a meglévő komponensek aktiválása, a meglévőkől újak előállítása által. A szociális képességrendszer készségek és ismeretek, valamint szokások és minták készleteiből szervezi a szociális kompetencia működését, a szociális viselkedést.

A szociális kompetencia fejlődése

A szociális kompetencia fejlődése lényegét tekintve a szociális komponenskészletek gyarapodása (szokások, minták, attitűdök, meggyőződések, készségek, ismeretek sokaságának elsajátítása), az egyéni szociális értékrend proszocialitásának erősödése, a képességrendszer kreativitásának növekedése révén valósul meg. A komponenskészletek gyarapodása túlnyomóan a spontán szocializáció eredménye. A szociális komponensek elsajátításáról a következő alfejezetekben lesz szó. E helyen az értékrend és a képességrendszer fejlődését vizsgáljuk.



2. ábra

A szociális kompetencia fejlődési modellje

A szociális kompetencia értékrendjének fejlődése

A 6. ábra vízszintes tengelyén az egyéni szociális értékrend, a szocialitás fejlettségének skálája látható. Ha ötfokú skálát kívánunk, az eddigieket kiegészítve az alábbi kategóriákat használhatjuk: antiszocialitás, aszocialitás, lojalitás, proszocialitás, altruizmus. Háromfokú skála esetén az aszocialitásba beleértjük az antiszocialitást, a proszocialitásba pedig az altruizmust. Az antiszocialitás tudatos, szándékos destruktivitás, az aszocialitás tudattalan, szándéktalan szociális kölcsönhatás, a lojalitás a normákat, sza-

bályokat tudomásul vevő, a szociális közeg hatásaihoz alkalmazkodó viselkedést eredményez, a proszocialitás a tudatos, a szándékos konstruktív, segítő magatartás motívumrendszere, az altruizmus pedig önfeláldozó, hivatásszerű proszocialitás.

Szociális szempontból értékelhetők az aktuális magatartás, viselkedés (az egyes emberé, csoporté, országé), az egyes szabályok (normák, jogszabályok stb.), az egyes tanult motívumok (szokások, minták, attitűdök, meggyőződések), az általános értékrendek és az egyének értékrendjei. Az egyénre vonatkoztatva: antiszociálisnak, aszociálisnak, lojálisnak, proszociálisnak, altruistának minősülhet az aktuális magatartása, viselkedése, cselekedete, az egyes tanult motívumai (szokásai, mintái, attitűdjei, meggyőződései), valamint a szociális értékrendje (a szociális kompetenciája, személyisége). Mindennek figyelembevételével előrebecsátjuk, hogy a szociális kompetencia öröklött motívumai (a hajlamok és az érzelmi kommunikáció mechanizmusai) nem érték kategóriák. Az ember öröklötten szociális lény, de aktuális viselkedését, tetteit öröklötten nem kényszerpályás mechanizmusok szabályozzák, mint az állatokét, hanem az aktuális helyzetek és a tanult értékrend (motívumrendszer), képességrendszer.

Az öröklött szociális hajlamokból táplálkozó proszocialitás mint a faj túlélését szolgáló funkció hozza létre a csoportidentitást, a csoportérdeket. Sok tízezer éven át a proszocialitás a másik csoportra nem terjedt ki. A tömegtársadalmak létrejöttével a törzs, a biróadalom, az ország, a nemzet a csoportok létét, védelmét, túlélését is szolgálja, vagyis a tömegtársadalmakban a proszocialitás a csoport–csoport kölcsönhatásokra is kiterjeszkedik. Századunk második felében az egész emberi nem túlélésének gyakorlati kérdéseivel, problémáival szembesülünk. A globalizáció folyamatai ebből a szempontból azt jelentik, hogy a proszocialitás a nemzetiségek, nemzetek, országok, tömbök közötti kölcsönhatásokban is megjelenik.

Az egyéni szociális értékrend fejlődése az eddigiek értelmében két egymást erősítő folyamat: a proszocialitás dominanciájának növekedése (a proszociális motívumok: szokások, minták, attitűdök, meggyőződések gyarapodása, a proszociális értékek, ismeretek elfogadása, meggyőződéssé válása, a negatív, az antiszociális szokások, minták, attitűdök meggyőződések/előítéletek lebomlása, pozitív irányú átalakulása), valamint a proszocialitás hatókörének globalizálódása, kiterjedése (a család, a kisközösségek után az intézményekre, szervezetekre, majd a nemzetiségre, nemzetre, országra, végül az egész emberi nemre).

A szociális kompetencia kreativitásának fejlődése

A neuroetológiai kutatások szerint az emberi agy hierarchikus viselkedésszabályozó rendszer. Az öröklött komponensrendszer vezérlését az „öshüllő agy” (*protileptilian brain*) valósítja meg. Erre épült rá az „ösemlős agy” (*paleomammalian brain*), amely lehetővé teszi a tanulást, feloldja az öröklött komponensrendszer alóli függőséget, megoldja az ontogenetikus adaptivitást, a tapasztalati komponensrendszer létrejöttét és működtetését (a tapasztalati komponensrendszer implicit szabályok alapján a tanult építőelemeket is felhasználva alkot komponenseket). Az erre ráépülő „újsemlős agy” (*neomammalian brain*) a tapasztalatok kötöttségei alóli felszabadulást is lehetővé teszi. Ennek a szintnek köszönhetően jelenik meg a játék, vagyis a szimulatív viselkedés, válik lehetővé a természet és a társadalom értelmezése, viselkedési, működési szabályaik megfogalmazása, az ismeretek világtudattá, értelmező komponensrendszerre szerveződése, a viselkedés e szabályokhoz, az egyéni világtudathoz viszonyított szervezése. Az értelmező komponensrendszer explicit szabályokat (is) követve alkot komponenseket. A két agyfélteke ismert specializálódása képezi a hierarchia negyedik szerveződési szintjét, amely az önreflexió, az éntudat, az önértelmező komponensrendszer kialakulását, a viselkedés önismeretünk, éntudatunk általi irányítását teszi lehetővé. Az önértelmező komponensrendszer az ember, a személyiség, a saját személyiségünk explicit működési, viselkedési szabályait is felhasználva alkot komponenseket.

Az aktuális viselkedés a hierarchia szintjeinek teljes alkotóelem-készleteiből merítve, a szintek kölcsönhatásaival, konfliktusaival (egymást erősítve, gátolva, egymással ütközve) valósul meg. Ugyanakkor bármelyik szint aktuálisan vagy az egyes személyekre jellemzően domináns lehet. A pszichológia már régen megsejtette a személyiség hierarchikus jellegét, amely *Freud* (id, ego, szuperego) óta sokféle felfogásban, terminológiával ismételtelen megfogalmazódott. A biológiai alapok feltárása hozzájárulhat a személyiség fejlődés/fejlettség szerinti hierarchiájának újraértelmezéséhez, a különböző metaforikus elgondolások egységes modellé fejlesztéséhez. (A fenti négy aláhúzott kifejezést az áttekinthetőséget is szolgáló integratív terminológiának szánom.)

A szociális kompetencia öröklött döntési mechanizmusait tekintve a humánetológia jelenleg a globális megközelítésénél tart (vagyis a felismerési, a motivációs, az érzelmi mechanizmusokat együtt kezeli). Az ilyen értelemben vett öröklött alkotóelemeket hajlamnak (tendency, disposition) nevezik. A szociális hajlamok teljes feltérképezése még nem zárult le, de a tucatnyi szociális hajlamból a pedagógia szempontjából fontosabbak részletesen feltártak. A pedagógiai szempontból is fontosabb szociális hajlamok: kötődés, rangsorképzés, csoportképzés, birtoklás, párképzés, családalapítás, utódgondozás, valamint az elért, kialakult szociális helyzet fenntartása, védelme. A szociális hajlamok működése, hatásmechanizmusa részletesen ismert, pedagógiai célú feldolgozásuk és hasznosításuk még megoldatlan.

A szociális kompetencia öröklött kivitelező mechanizmusa az érzelmi kommunikáció. Az érzelmi kommunikáció tanulmányozása ugyan *Darwin* e tárgyban megjelent híres könyve (1872) óta folyik, de a szociális kompetenciában, viselkedésben játszott központi szerepe csak a nyolcvanas évek közepétől publikált kutatási eredmények alapján vált nyilvánvalóvá. Mint látni fogjuk, a szociális viselkedés szabályozásában, a személyiség fejlődésében a szociális hajlamok és az érzelmi kommunikáció öröklött komponensei lényeges szerephez jutnak, ezért ezekkel a komponensekkel mint alapvető nevelési feladatokkal a megfelelő helyeken majd részletesen foglalkozunk.

Mivel az embernek nincsenek összetett öröklött kényszerpályás mechanizmusai, mint az állatoknak (zsákmányejtés, udvarlás és hasonló), döntési (felismerési, motivációs, érzelmi értékelő, készítő) és kivitelező mechanizmusai különálló készletek, ezért a születés után minden viselkedését, aktuális komponensét ezeknek a készleteknek az alkotóelemeiből kell létrehozni. Ebből a tényből, az emberré válás e fontos feltételéből a rendkívüli kreativitás, adaptivitás mellett az is következik, hogy tanulás nélkül, a komponensek tanult alkotóelem-mé alakulása, vagyis a tanult komponensrendszer létrejötte nélkül az ember életképtelen lenne. Hiszen minden aktuális döntés kényszerűen próbálkozással születne, aminek következtében elvileg minden második döntés kudarchoz vezetne. További sajátosság, hogy a kivitelezést illetően nincsenek öröklött „válaszok”, mozgósítható összetett mechanizmusok, a kivitelezést elemekből kellene létrehozni, ami bizonytalanná, lassúvá tenné a viselkedést.

Ez a nyitottság, kreativitás eredményezi, hogy szinte végtelen változatosságban jöttek és jönnek létre sajátos szociális értékrendek. Az aktuális szociális közegehez való alkalmazkodással minden emberben sajátos tapasztalati szociális kompetencia alakulhat ki, ami a szociális szokások, minták, attitűdök, meggyőződések, készségek és ismeretek elsajátításának köszönhető. A tapasztalati szociális kompetencia kialakulása teszi lehetővé, hogy a megfelelő szociális környezettel sikeresen együtt éljünk. A szociális környezetnek megfelelő tapasztalati szintű szociális kompetencia kialakulása nélkül az ember deviáns, a társadalom periferiájára szoruló személyiséggé válhat.

A nevelés, azon belül az iskolai nevelés alapvető feladata a tapasztalati szociális kompetencia kialakulásának (a megfelelő szociális szokások, minták, attitűdök, meggyőződések, készségek és ismeretek elsajátításának) elősegítése.

A tömegtársadalmak kohéziójának (létrejöttének és fennmaradásának) feltételeként kialakult a szociális kölcsönhatások értelmezése, explicálása: magatartási normákká,

parancsolatokká, jogszabályokká fogalmazása. Az egyén szempontjából ez azzal a következménnyel járt, hogy személyiségbe az öröklött és a tapasztalati komponenskészletek mellé a viselkedésszabályozás újabb rendszere: a szociális kölcsönhatások explicit szabályrendszere épült be; szociális kompetenciája értelmező szintre fejlődik. Ez azt jelenti, hogy a szociális viselkedés alakulásában a szabálytudat, a szabályismeret is közreműködik.

Az öröklött és a tapasztalati komponensek túlnyomóan a szándéktalan/tudattalan szociális viselkedés eszközei. A szabálytudat a szándékos/tudatos döntés, viselkedés lehetősége. Az ember felszabadulhat az öröklött és a tapasztalati komponensek kötöttségei alól, szabadon dönthet a szabályok követéséről vagy mellőzéséről, megszegéséről; szociális kompetenciájának kreativitása gyakorlatilag korlátlanra vált. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szociális viselkedés függetlenedett az öröklött és a tapasztalati komponenskészletektől, amelyek továbbra is alapvetően befolyásolják a szociális viselkedést. Amennyiben az öröklött és a tapasztalati komponensek túlnyomóan megfelelnek az explicit szabályrendszernek, a viselkedés általában ennek megfelelően valósul meg. Ha az öröklött és a tapasztalati komponensek közül több vagy sok ellentétes az explicit szabályokkal, akkor a viselkedés gyakran nem az explicit szabályoknak (erkölcsi normáknak, parancsolatoknak, jogszabályoknak) megfelelően valósul meg.

A nevelés feladata annak elősegítése, hogy a szociális kompetencia kreativitása értelmező szintre fejlődjön, aminek az a feltétele, hogy a tanulók megismerjék és elsajátítsák a szociális viselkedés alapvető szabályait, hogy megértsék a szabálytudat, a döntési szabadság és felelősség szerepét, jelentőségét.

Az értelmező szint egyvalamely sajátos értékrenden belüli kreativitást tesz lehetővé. A különböző sajátos értékrendek egymástól elkülönülők, esetleg egymással szemben állók, rivalizálóak. Évszázadunk második felében (különösen a fejlettebb országokban) megkezdődött a sajátos értékrendek zártágának fellazulása, területi egymásba hatolása, sokféle értékrend egyidejű jelenléte, amelyekkel az egyes emberek nap mint nap szembesülnek. Ahhoz, hogy az egyén a sokféle ideológia, eszme, értékrend együttlétére, valamint a különböző szocializáltságú, különböző eszméket, meggyőződéseket követő emberek, csoportok, társadalmak rendkívül bonyolult kölcsönhatásainak részeseként ne legyen az ilyen né alakuló világ értetlen, kiszolgáltatott elszenvedője, ne váljék a sokféle másság, diszfunkcionális kompetencia okozta értelmetlen konfliktusok áldozatává, nem elég az értelmező szint kreativitása.

Arra van szükség és lehetőség, hogy az egyes emberek, a közösségek, a társadalmak képesek legyenek kezelni a kialakuló rendkívül bonyolult sokféleséget. Ennek az a feltétele, hogy ismerjük a személyiség szociális kölcsönhatásokban megvalósuló működését, viselkedését, valamint az, hogy ezeket az ismereteket önmagunkra vonatkoztatva képesek legyünk az aktuális szociális helyzetet a sajátos értékrendek kötöttségeit figyelembe véve értelmezni. A kreativitásnak ezt a szintjét nevezzük önértelmezésnek, az ehhez szükséges ismereteket pedig önértelmező komponensrendszernek (amint a 2. ábrán látható). Természetesen a kreativitásnak ez a szintje csak akkor jöhet létre, ha a szociális kölcsönhatások explicit szabályainak birtokában vagyunk. A tudományok egész sora sikerrel fáradozik e feladat megoldásán.

Már ma is elegendő tudunk ahhoz, hogy a szociális kölcsönhatások alapszabályainak az elsajátítását az iskolai nevelés feladatává telessük. Ez azt jelenti, hogy az embertudományok (különösen a humánétológia, a pszichológia, az antropológia és a szociálpszichológia) szociális kölcsönhatásokkal kapcsolatos alapvető felismeréseit gyakorlatias szinten tanítani szükséges. E nélkül a felnövekvő generációk nem lesznek képesek megbirkózni a globalizálódó világ szociális, társadalmi konfliktusaival.